

Paweł Nieczuja-Ostrowski

Swoistość geopolityczna Armenii

Armenia jest jednym z 15 państw, które uzyskały suwerenność po rozpadzie ZSRR. W aspekcie terytorialnym jest spośród nich państwem najmniejszym. Powszechnie zauważa się jednak, że ze względu na swoje położenie geopolityczne jest obiektem szczególnego zainteresowania większych sąsiadów, światowych mocarstw oraz instytucji międzynarodowych. Równocześnie usytuowanie to było powodem jej skomplikowanej sytuacji międzynarodowej w regionie, tj. konfliktu politycznego i militarne- go z sąsiednim Azerbejdżanem, kryzysu ekonomicznego oraz zamknięcia granicy z Turcją. Swoistość geopolityczna Armenii ukształtowała się w procesie wielowiekowych przeobrażeń społeczno-politycznych, etniczno-narodowościowych i ekono- micznych na obszarze Wyżyny Armeńskiej i Kaukazu.

Dziedzictwo przeszłości

Ormianie są jednym z najstarszych narodów świata; uznaje się, że proces kształto- wania tego narodu został zapoczątkowany w II tysiącleciu p.n.e.¹ Państwowość ormiań- ska formowała się generalnie na obszarze Wyżyny Armeńskiej, krainy geograficznej, w której obrębie Azja Mniejsza łączy się z Azją Właściwą, położonej pomiędzy nizi- nami Mezopotamii i Zakaukazia, a równinami Anatolii. Wznosi się ona w obszarze krzyżowania się naturalnych dróg między stepami Europy Wschodniej i Azji Central- nej, piaskami Bliskiego Wschodu, Arabii i Afryki Północnej oraz Anatolią i Europą śródziemnomorską. Ta specyfika położenia uczyniła ją z perspektywy zainteresowa- nia politycznego jednym z istotnych i newralgicznych terytoriów na mapie świata. W ciągu dziejów w jej obszarze ustaliła się granica pomiędzy europejskimi i azjatyckimi cywilizacjami, poddając go stałemu i silnemu oddziaływaniu i przenikaniu się wielu

¹ D.M. Lang, *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 30–31, 54; A. Pisowicz, *Język ormiań- ski*, [w:] *Języki indoeuropejskie*, red. L. Bednarczuk, Warszawa 1986, s. 344; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 14–26.

kultur. W jej sąsiedztwie ukształtowały się silne ośrodki cywilizacyjne; na zachodzie małoazjatyckie i śródziemnomorskie, na południu i południowym-wschodzie blisko-wschodnie; od wschodu i północy na jej obszar przybywały liczne ludy koczownicze.

Wyżyna Armeńska posiada formę wysoko wyniesionego płaskowyżu (1000–1800 m n.p.m.); cechuje ją złożona budowa geologiczna i mocne pofałdowanie. Odchodzą od niej najważniejsze łańcuchy górskie Azji Południowo-Zachodniej. Pomimo górskiego charakteru nie tworzy jednak naturalnych barier o strategicznym znaczeniu, stwarzających dogodnie warunki obrony czy zabezpieczających przed wtargnięciem wrogich wojsk z krain ościennych. Odosobnione od siebie skalne wzniesienia, kotliny, wąwozy oraz jaskinie, stanowiły miejsca dogodnie do schronienia się i przeczekaania wojennych nawałnic, nie tworzyły jednak naturalnej zapory dającej wsparcie dla organizacji zwartej obrony. Swoisty charakter Wyżyny Armeńskiej miał też ujemne strony z punktu widzenia państwowotwórczego; przecinające ją górzyste masywy powodowały istotne trudności komunikacyjne pomiędzy jej częściami, sprzyjając tendencjom decentralistycznym, co szczególnie nasiliło się w czasach feudalnych².

Na obszarze Wyżyny Armeńskiej wyróżniają się takie swoistości przyrodnicze, jak duże śródgórskie jeziora Sewan³ i Wan⁴ oraz najwyższy w Azji Mniejszej szczyt górski – Ararat (5156 m n.p.m.). Od Araratu pochodziły nazwy pierwszych państw na terenie Armenii; m.in. królestwa Urartu⁵. W jego pobliżu sytuowały się ormiańskie stolice, takie jak Armawir, Artaszat, Wagarzapat (także stolica ormiańskiego Kościoła), Dwin i Erywań; królestwo ormiańskie nazywano często ararackim⁶.

Od starożytności Armenia stanowiła obiekt politycznych zainteresowań i ekspansji sąsiednich państw. W 590 r. p.n.e. została podbita przez Medów, a ok. 40 lat później przez Persów; przez dwa stulecia jej obszar był jedną z prowincji (satrapii) imperium perskiego. W okresie tym zaznaczyły się silne wpływy kultury i cywilizacji perskiej; m.in. Ormianie zaadoptowali perski panteon, do języka ormiańskiego przeniknęły liczne elementy języka perskiego.

² Istotnie dezintegrujące znaczenie miała grupa szczytów (Bozdağ, Ala Dağ, Tendürik Dağ, Hama Dağ, Ararat) dzieląca Armenię na dwie części, północno-wschodnią (historyczna Sijunia – teren współczesnej Republiki Armenii) i południowo-zachodnią (historyczny Waspurakan); jak również przechodzący wzdłuż Wyżyny masyw Karasu-Aras Dağları (Góry Karasuńsko-Arakszańskie), sięgający do 3725 m n.p.m. D.M. Lang, *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 20.

³ Zajmuje obecnie powierzchnię ok. 1360 km² i jest ok. 12 razy większe od Jeziora Śniardwy (ok. 114 km²).

⁴ Długość na 145 km, szerokość na 80 km, ma powierzchnię 3700–3800 km², równa się obszarem mniej więcej dawnemu województwu warszawskiemu (z 1975 r.), przewyższając powierzchnią polskie jezioro Śniardwy aż ok. 33 razy, a nawet państwo Luksemburg (2586 km²).

⁵ Wymienia je prorok Jeremiasz (Jr 51, 27) przepowiadając zagładę Babilonu: „w bój święty z nim ludy sposobie, powołajcie przeciwko mu królestwa Ararat, Minni i Aszkenaz”. *Biblia Tysiąclecia*, wyd. piąte, Jr 51, 27.

⁶ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 26–28.

W 331 r. p.n.e. Armenia została podporządkowana Aleksandrowi Wielkiemu, co zapoczątkowało okres wpływów cywilizacji helleńskiej. Niepodległość uzyskano dopiero w 190 r. p.n.e. W I w. p.n.e. Armenia stała się przedmiotem rywalizacji pomiędzy Rzymem i Persją⁷. W okresie tym przyjęto chrześcijaństwo jako religię państwową (ok. 301 r.). Pod koniec IV w., w wyniku porozumienia, Persja i Rzym podzieliły osłabioną wojnami i wewnętrznymi konfliktami Armenię między siebie⁸.

W ciągu dziejów zaznaczyły się długie okresy obcej dominacji w Armenii i nieistnienia suwerennej państwowości. Zauważa się jednak, że w okresach tych funkcjonowały różnorodne ormiańskie byty polityczne posiadające ograniczoną samodzielność (księstwa, prowincje); stanowiły one swoistą podstawę do odbudowy państwa w sprzyjających okolicznościach politycznych. Ich władcy (lub zwierzchnicy) prowadzili politykę „lawirowania” pomiędzy mocarstwami, opowiadając się zwykle po stronie silniejszego lub zapewniającego większą samodzielność. Znamiennym było zjednoczenie ormiańskich księstw w IX w. przez książąt z rodu Bagratydów i odbudowanie po pięciu wiekach niepodległego państwa. Rozpadło się jednak ono już w 2. poł. X w. wobec silnych dążeń decentralistycznych. Rozdrobnione państwa przetrwały do początku XI w.; część została przyłączona do Bizancjum, ostatecznie zaś upadło w połowie XI w. w wyniku najazdów Turków seldżuckich⁹. Od XI w. do końca XV w. Armenia pozostawała pod władzą plemion turkmeńskich. Po ich upadku, na przełomie XV i XVI w., została podzielona pomiędzy imperia tureckie i perskie.

Diaspora

Wobec licznych wojen i grabieżczych najazdów ujawniło się zjawisko wychodźstwa Ormian z ojczyzny¹⁰. W IV i V w. rządzący Persją Sasanidzi dążyli do narzucenia Armenii mazdaizmu; wobec jej mieszkańców prowadzili politykę eksterminacji i prze-

⁷ Utrzymywała się jako wasalne państwo buforowe, rzymskie lub perskie (w zależności od czasowej przewagi jednego z imperiów), co było z reguły korzystne dla obydwóch państw (Persję zabezpieczała przed Rzymem, Rzym przed najazdami północnokaukaskich koczowniców oraz Partów). M. Cary, H.H. Scullard, *Dzieje Rzymu*, t. 2, Warszawa 1992, s. 37–39, 64–67, 91–92, 107–109, 194–196, 227–232; B. Składanek, *Historia Persji*, t. 1, Warszawa 2004, s. 185–189.

⁸ Po śmierci króla Arsazaka III (378–387/389) rzymska część Armenii została zamieniona w prowincję, natomiast perska Armenia (tzw. Persarmenia), jeszcze przez dłuższy czas zachowała pewną samodzielność i była ośrodkiem rozwoju kulturalnego. M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 42–47; E. Gibbon, *Zmierzch cesarstwa rzymskiego*, Warszawa 1995, s. 317–318; B. Składanek, op.cit., t. 1, s. 216–220.

⁹ Niezależność zachowało paru miejscowych książąt i królewiat kontynuujących walkę w swych górskich warowniach, m.in. w rejonie Sasun, który zachował samodzielność do poł. XII w. Pod koniec XII w. części ziem ormiańskich udało się uzyskać ograniczoną samodzielność w granicach monarchii gruzińskiej.

¹⁰ M. Cary, H.H. Scullard, op.cit., t. 1, s. 576, t. 2, s. 108–109, 230; A. Chodubski, *Ormianie jako diasporalna wspólnota narodowa i etniczna, [w:] Tożsamość kulturowa. Szkice o mniejszościach narodowych na Pomorzu Gdańskim*, red. A. Chodubski i A.K. Waśkiewicz, seria szósta, Gdańsk 2006, s. 67.

siedleń. Tysiące Ormian przesiedlił do Iranu król Szapur II (309–379). Perskie przesiedlenia odbywały się też niejednokrotnie w innych stuleciach; m.in. na początku XVII w., kiedy szach Abbas I (1587–1629) osiedlił w Isfahanie i Fachrabadzie kilkadziesiąt tysięcy Ormian¹¹. Przesiedleń dokonywali też władcy bizantyjscy. Zjawisko to nasiliło się po utworzeniu odrębnego ormiańskiego Kościoła narodowego (555 r.); Ormian postrzegano jako schizmatyków, stanowiących zagrożenie dla jedności państwowej cesarstwa. Osiedlano ich w Macedonii, na Cyprze i na Peloponezie; liczne były deportacje ludności ormiańskiej do Tracji, która jako obszar przygraniczny, narażona była na liczne najazdy ludów koczowniczych, powodujące jego wyludnianie się¹².

Zjawisko wychodźstwa Ormian ujawniało się wielokrotnie w dziejach tego narodu, m.in. w okresie politycznej rywalizacji arabsko-bizantyńskiej oraz najazdów koczowniczych Chazarów, Hunów i Waregów (VII–IX w.); w okresie ekspansji plemion tureckich na Bliskim Wschodzie (XI w.); w czasie okrutnych wypraw Timura Lenka do Armenii i na Kaukaz (1386–1402); w okresie rywalizacji pomiędzy Turcją a Persją (XVI–XVII w.). Wychodźcy z zagrożonej ojczyzny kierowali się do pobliskich krain, takich jak Kapadocja, Cylicja, Syria, Liban, Mezopotamia, Azerbejdżan, Gruzja; powstały tam liczne ośrodki ormiańskie. Ukształtowanie się rozległych imperiów sprzyjało emigracji na inne kontynenty; chętnie osiedlano się w stolicach oraz wzdłuż szlaków handlowych. Znaczne kolonie powstały np. w Konstantynopolu i Saraju. W średniowieczu liczni Ormianie napłynęli do Bułgarii, Wołoszczyzny, Mołdawii, Rusi i na Krym; osiedlano się też w Egipcie i Mongolii. Przedstawiciele tej społeczności przybywali też do Polski, gdzie ich największymi ośrodkami stały się Lwów i Kamieniec Podolski¹³.

Wobec upadku Armenii Bagratydów szczególne znaczenie miało utworzenie w XI w. suwerennego państwa przez ormiańskich książąt osiadłych w Cylicji. W 1199 r. książę Leon (Lewon) II (1186–1219) przyjmując z rąk cesarza Henryka VI oraz papieża Celestyna III koronę królewską, uczynił z kraju monarchię o statusie międzynarodowym; przetrwała ona do 1375 r. Przez trzy wieki istnienia państwa ukształtowały się liczne związki z dworami europejskimi, podejmowane były działania na rzecz unii Kościoła ormiańskiego z papieżem, a kultura ormiańska została włączona w nurt europejskiej kultury Średniowiecza. Szczególne więzi wykształciły się z Francją; od

¹¹ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, Warszawa 1981, s. 33, 47–60, 132–133, 144–146, 358–367, 508–514; M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 139.

¹² D.M. Lang, *Bułgarzy*, Warszawa 1983, s. 40–41; K. Stopka, *Armenia Christiana*, Kraków 2002, s. 91–93; J. Bonarek, *Romajowie i obcy w kronice Jana Skylitzesa*, Toruń 2003, s. 32, 33, 90.

¹³ B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Warszawa 1978, s. 499–507; Arakel z Tebryzu, op.cit., s. 32–48, 452–459; M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 45–48, 63, 74–75; M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 98, 132–137. A. Chodubski, *Główne ogniwa kontaktów polsko-ormiańskich do początków XX w.*, Warszawa 1989, s. 2–3.

poł. XIV w. na tronie cylicyjskim panowali władcy z francuskiej dynastii Lusignan; ostatni z władców Leon V (1374–1375) po upadku państwa mieszkał i zmarł w Paryżu¹⁴.

Wychodźstwo Ormian wywarło istotny wpływ na dzieje tego narodu. Liczna diaspora odegrała przemożną rolę w zachowaniu kultury i tożsamości narodowej, jak i w dążeniach do odbudowy niepodległego państwa. W XVIII w. ormiańskie kolonie istniały w licznych miastach Afryki, Azji i Europy; kształtowały się one w przestrzeni geograficznej pomiędzy Portugalią i Indiami, Polską i Etiopią. Kolonie stały się ośrodkami rozwoju narodowej kultury i oświaty; były miejscem oddziaływania i przyswajania zdobyczy cywilizacyjnych i kulturalnych innych narodów, kształtowania się więzi kulturowych z krajami osiedlenia; były też zapleczem politycznym, a nierazko ekonomicznym, w podejmowanych staraniach o wyzwolenie ojczyzny. Czynniki oficjalne w wielu państwach sprzyjały osadnictwu ormiańskiemu, m.in. władcy Państwa Wielkiego Mogoła, przede wszystkim Akbar (1556–1605) (istotne skupiska powstały w Agrze, Bombaju, Kalkucie, Lahore, Madrasie, Suracie)¹⁵.

Ormianie w miejscach osiedlenia zajmowali się z reguły handlem i rzemiosłem, nierazko byli lekarzami, urzędnikami, ponadto przejawiali aktywność społeczną i kulturalną, a także polityczną; ujawniali też postawę lojalności wobec czynników oficjalnych oraz panującego ładu społeczno-prawnego. Zauważa się, że generalnie ulegali asymilacji, tj. przyjmowali język, kulturę i obyczaje kraju osiedlenia; jednak w sferze prywatności zachowywali poczucie przynależności do narodu ormiańskiego. W warunkach emigracji przywiązywali dużą wagę do osiągnięcia wysokiego poziomu warunków materialnych i bytowych, dążyli do starannego wykształcenia, gwarantującego zdobycie wysokiej pozycji w hierarchii życia społeczno-politycznego i kulturalnego. Nierazko osiągalni wysokie stanowiska państwowe, stawali się luminarzami w dziedzinie kultury i sztuki. Znamiennym jest przykład takich Ormian, jak Leon V (z rodu Arcrunich) – cesarz bizantyjski w latach 813–820; Nubar Nubarian (Nubar Pasza) (1825–1899) – pierwszy premier Egiptu; Howanes (Iwan Konstantynowicz) Ajwazowski (1817–1900) – wybitny malarz rosyjski okresu romantyzmu¹⁶.

W XVI w. powstały koncepcje wyzwolenia Armenii przy pomocy mocarstw europejskich, które toczyły wojny z imperium osmańskim. Postępowe idee europejskie za pośrednictwem diaspory docierały do Armenii, gdzie powstawały tajne związki powstańcze. Sprzymierzeńców poszukiwano w państwach europejskich, wchodzących

¹⁴ D.M. Lang, *Armenia...*, s. 198–200.

¹⁵ M.J. Seth, *Armenians in India. From the Earliest Times to the Present Day*, Calcutta 1939, s. 2, 16–17, 102, 134–135, 195–196, 201–204, 225–227, 257, 293–299, 313, 325; Embassy of India in Armenia – strona oficjalna, www.indianembassy.am, odczyt z dn. 23.10.2007.

¹⁶ D.M. Lang, op.cit., s. 34, 180; M. Ormanian, *Kościół Ormiański*, Kraków 2004, s. 149; A. Zohry, *Armenians in Egypt*, XXV IUSSP International Population Conference, Tours 2005, s. 2.

w skład ligi antytureckiej. Misje ormiańskie w wymiarze politycznym zakończyły się niepowodzeniem, jednakże wielowiekowe funkcjonowanie licznej emigracji ormiańskiej w Europie, dyplomatyczne zabiegi o wsparcie europejskich państw, wreszcie pojawienie się kwestii ormiańskiej w europejskiej polityce, cementowały cywilizacyjne związki Ormian z Europą¹⁷.

W XIX w. Ormianie kierowali się przede wszystkim do Rosji i Francji, gdzie byli przychylnie przyjmowani. Z krajami tymi wiązali nadzieje na odbudowę niepodległego państwa ormiańskiego. Największym ośrodkiem diaspory był w tym okresie Konstantynopol, w którym Ormianie posiadali 20 świątyń i cztery szkoły; miał tam też swoją siedzibę patriarcha. Innymi dużymi ośrodkami były Tbilisi, Smyrna, Kalkuta, Wenecja, Wiedeń i Moskwa. Duża diaspora ukształtowała się w Gruzji, na początku XX w. mieszkało tam 220 tys. Ormian. Była to najliczniejsza po Gruzinach społeczność. W 1899 r. stanowili oni największą grupę mieszkańców stolicy kraju (63 tys.)¹⁸.

Szanse na wyzwolenie Armenii pojawiły się w XVIII w. wraz z zainteresowaniem Rosji Kaukazem i wynikłymi z tego konfliktami rosyjsko-tureckimi i rosyjsko-perskimi¹⁹. Nadzieje na odzyskanie niepodległości skutecznie rozbudzała rosyjska dyplomacja. Rosja zgodziła się na tworzenie jednostek ormiańskich przy armii carskiej, wspierała i umożliwiała zbrojenie oraz przygotowywanie powstań w Armenii przeciw Persji i Turcji. Organizację powstań wspomagała politycznie i finansowo ormiańska diaspora; która w połowie XVIII w. skonsolidowała się wokół idei zjednoczenia wszystkich Ormian na obczyźnie w celu utworzenia państwa „Matki Armenii”. W XIX w. podczas konfliktów pomiędzy Rosją a Persją²⁰ i Turcją²¹, wojska carskie aktywnie wspierała ormiańska partyzantka. Jednakże Ormianie w polityce caratu byli jedynie dyplomatycznym i militarnym narzędziem w walce o hegemonię na Kaukazie. Wbrew ormiańskim oczekiwaniom szerokiej autonomii, z zajętych przez Rosję obszarów wschodniej Armenii utworzono Prowincję Armeńską, jako jednostką terytorialną wchodzącą w skład imperium rosyjskiego. Prowadzenie polityki kolonizacji, dyskryminacji narodowościowej, konfiskaty i przekazania administracji prowincji muzułmanom, doprowadziło w latach 30. i 40. XIX w. do antyrosyjskich powstań na całym Kaukazie, również w Armenii.

Panowanie rosyjskie w Armenii przyniosło też przemiany społeczno-ekonomiczne. W 1870 r. wprowadzono w guberni reformę uwłaszczeniową, w 1874 r. reformę miejską i sądownictwa. Pod koniec wieku zaczęły w Armenii kształtować się stosunki

¹⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 154–159.

¹⁸ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław–Łódź 1987, s. 145–155, 171–185; W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000, s. 24–27.

¹⁹ Z Turcją w latach 1735–1739, 1768–1774 i 1787–179; z Persją w latach 1722–1723, 1796.

²⁰ W latach 1804 i 1826–1828.

²¹ W latach 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878.

kapitalistyczne. Pod wpływem idei liberalizmu i nacjonalizmu następował wśród Ormian rozwój myśli społeczno-politycznej i organizacji narodowo-rewolucyjnych.

W okresie rosyjskiego panowania na Kaukazie region ten stał się miejscem zesłania dla wielu Polaków (w XIX w. trafiło ich tam ponad milion²²); utworzyło to nowy rozdział też w kontaktach polsko-ormiańskich. Pod koniec XIX w. przebywało w Armenii ok. 5 tys. Polaków, byli to głównie wojskowi oraz przedstawiciele inteligencji – lekarze, nauczyciele, inżynierowie itp. Swoistość kulturowa i przyrodnicza kraju zesłania budziła w nich duże zainteresowanie oraz inspirowała twórczo i naukowo; wnieśli oni istotny wkład do naukowo-badawczego poznania Armenii²³.

W XIX w. w Imperium Osmańskim rozwijał się ormiański ruch niepodległościowy, powstawały kółka polityczne i tajne organizacje narodowowyzwoleńcze. Aktywność ta wzbudzała obawy władz tureckich; poparcie udzielane Ormianom przez wroga Turcji mocarstwa, żądania autonomii, udział ormiańskich oddziałów w czasie wojen po stronie rosyjskiej oraz zaistnienie kwestii ormiańskiej na forum międzynarodowym (kongres pokojowy w Berlinie w 1878 r.) doprowadziły do represji ze strony władz tureckich²⁴. W 1913 r. władzę w państwie osmańskim przejęli młodooturkowie, dążący do utworzenia wielkiego imperium turańskiego. Chrześcijańskich Ormian i Greków postrzegano jako narzędzie w polityce europejskich mocarstw i wewnętrzne zagrożenie dla spójności państwa tureckiego. W celu ostatecznego rozwiązania „problemu ormiańskiego” przystąpiono do ich eksterminacji. Jej realizację rozpoczęto po wybuchu I wojny światowej, podczas której Turcja opowiedziała się po stronie państw centralnych. W wyniku przeprowadzonych przez rząd turecki w 1915 r. masowych deportacji i zabójstw zginęło ok. 1,5 miliona zamieszkujących imperium osmańskie Ormian²⁵. Eksterminacji uniknęli Ormianie zamieszkali w rosyjskiej części Armenii,

²² A. Chodubski, *Z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*, [w:] *Polacy w Armenii*, red. ks. E. Walewander, Lublin 2000, s. 46.

²³ A. Chodubski, *Działalność cywilizacyjna Polaków na Kaukazie*, [w:] *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Toruń 1995, s. 69–77; G. Piwnicki, *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001, s. 200.

²⁴ W 1859 r. podjęto działania zbrojne w celu likwidacji ostatnich niezależnych ormiańskich rejonów, m.in. w mieście Zejtun w górach w Cylicji. W 1891 r. specjalnie powołane oddziały (hamidija) przystąpiły do eksterminacji ludności ormiańskiej na terenach zachodniej Armenii. W konsekwencji pogromów liczba ofiar w 1896 r. wyniosła ponad 200 tys. ofiar, prawie drugie tyle udało się na emigrację. J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 244–251; D. M. Lang, op.cit., s. 259–260; D. Kołodziejczyk, *Turecja*, Warszawa 2000, s. 49, 63; Y. Ternon, *Ormianie. Historia zapomnianego ludobójstwa*, Kraków 2005, s. 47–58, 60–63, 124–125.

²⁵ Ustalenie dokładnej liczby ofiar nie jest możliwe. Określa się ją na podstawie szacunkowych danych o liczbie Ormian zamieszkałych Imperium Osmańskie przed 1915 r. i po tym roku, oraz z licznych raportów i świadectw eksterminacji informujących o liczbie ofiar. Tureckie publikacje zaniżają liczbę ofiar, podając nawet zaledwie od 100 tys. do 600 tys. D. Kołodziejczyk, op.cit., s.74; N. Hovhannisyan, *The Armenian Genocide*, Yerevan 2002, s. 96–98; G. Kucharczyk, *Pierwszy holokaust XX wieku*, Warszawa 2004, s. 171; Y. Ternon, op.cit., s. 261.

jak również ci, którzy w trakcie działań wojennych znaleźli się po rosyjskiej stronie frontu. Kilkaset tysięcy wyemigrowało, głównie kierowano się do krajów ościennych: na tereny Rosji, Libanu, Syrii, Egiptu, Iraku i Jordanii, ale także Iranu i Izraela, zasilając istniejące już tam kolonie; liczna była też emigracja do Stanów Zjednoczonych i Francji. W następstwie eksterminacji, przesiedleń oraz wychodźstwa przestało istnieć ok. 3/4 ormiańskiej społeczności zachodniej Armenii²⁶.

Kształtowanie się ormiańskiej państwowości w XX w.

Odrodzenie niepodległego ormiańskiego państwa nastąpiło w okresie wybuchu rewolucji październikowej i upadku imperium rosyjskiego. Zebrany w atmosferze działań wojennych gruzińsko-ormiańsko-azerbejdżański Sejm 22 kwietnia 1918 r. ogłosił Zakaukazie niezależną demokratyczną republiką, oficjalnie oderwaną od Rosji Radzieckiej. Jednak jeszcze w maju 1918 r. doszło do rozwiązania Sejmu zakaukaskiego i powołania do życia odrębnych republik Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii. Powstawały one podczas ofensywy armii tureckiej na Kaukazie. Nowe republiki ukształtowały się z obszarów wchodzących w skład Rosji, natomiast większość ormiańskich ziem ojczystych pozostawała w granicach Turcji. Egzystencja w bliskim sąsiedztwie na obszarze Kaukazu licznych grup narodowościowych prowadziła do wzajemnej niechęci i napięć, a w konsekwencji do konfliktów zbrojnych pomiędzy nowymi państwami. Wysuwano wzajemne roszczenia do obszarów przygranicznych; m.in. terytorium spornym był Karabach, który znalazł się w granicach Azerbejdżanu, a zamieszkały był w przeważającej części przez ludność ormiańską²⁷.

Na początku 1920 r. wybuchła wojna Armenii z Turcją; Ormianie liczyli na przyłączenie do Republiki ormiańskich ziem leżących po tureckiej stronie. W obliczu trudnej sytuacji militarnej i ekonomicznej 29 listopada 1920 r. Armenię zajęła Armia Czerwona. Ustanowiona nowa władza dokonała podziału ziem armeńskich. Decyzją układu pokojowego z 16 marca 1921 r. pomiędzy Rosją bolszewicką a Turcją ta ostatnia otrzymała zachodnią część ormiańskiej Republiki (Kars, Ardahan, Artwin i Surmalin), a rejony Nachiczewania przekazano pod jurysdykcję Azerbejdżanu. Układ pokojowy w Karsie w październiku 1921 r. pomiędzy Turcją, Gruzją, Azerbejdżanem i Armenią potwierdził te decyzje. Radziecka zwierzchność pozbawiała Ormian na-

²⁶ Zachodnią Armenię zamieszkiwało ok. 2–2,5 mln Ormian, w całym zaś Imperium Osmańskim ok. 3 mln. M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 230; N. Hovhannisyan, op.cit., s. 38, 53; Y. Termon, op.cit., s. 66–68, 177–178.

²⁷ J. Bańbor, J. Berny, D. Kuziel, *Konflikty na Kaukazie*, Warszawa 1997, s. 58–59; A. Chodubski, *Stosunki narodowościowe na Kaukazie w procesie przemian XIX i XX w.*, [w:] *Przemiany społeczne, kwestie narodowościowe i polonijne*, red. A. Chodubski, Toruń, s. 172–174; W. Materski, op.cit., s. 70, 75.

dziei na zjednoczeniu wszystkich ojczyństw ziem i odbudowie tzw. Wielkiej Armenii²⁸. 30 stycznia 1922 r. oficjalnie przestała istnieć pierwsza niepodległa Republika Armenii, a jej terytorium, jako Armenią Socjalistyczną Republikę radziecką włączono w struktury Rosji Radzieckiej. Następnie radzieckie republiki Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu zjednoczono w Zakaukaską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Rad. Przetrwiała ona do 1936 r.; Armenia stała się ponownie odrębną republiką związkową wchodzącą w skład ZSRR.

Ustanowienie władzy radzieckiej przyniosło Armenii głębokie przemiany ekonomiczne i społeczne. W budownictwie nowego ładu gospodarczego wsparcia udzielała Rosja, m.in. poprzez pomoc finansową, wykorzystanie rosyjskiej bazy materialnej oraz kierowanie do Armenii doświadczonych kadr. W znacznej mierze osiągnięcia gospodarcze zawdzięczano także diaspory ormiańskiej, która w celu pomocy ojczyźnie powołała w 1921 r. Komitet Pomocy Armenii. Instytucja dofinansowywała budowę fabryk, kopalni, kanałów, a także stacji kolejowych i hoteli²⁹. Istotnym elementem przebudowy gospodarczej kraju była rozbudowa przemysłu, m.in. rozwijano wydobycie miedzi i tufu oraz metalurgię. Udział przemysłu w strukturze produkcji krajowej w latach 1927–1928 wynosił 21,8%, a w 1932 r. wzrósł do 58%. W latach 70. XX w. jego udział w strukturze dochodu narodowego wynosił 65,8%, podczas gdy rolnictwa 10,9%³⁰. Inwestycje w przemyśle zwiększyły zapotrzebowanie na energię; wobec braku surowców energetycznych budowano elektrownie wodne, przeprowadzono gazyfikację republiki korzystając z zasobów Azerbejdżańskiej SRR, a w 1976 r. wzniesiono elektrownię atomową nad jeziorem Ajgerlicz w rejonie Oktemberianu. W II połowie XX w. Armenia była jedną z najbardziej uprzemysłowionych republik ZSRR, z sektorem nowoczesnych technologii, a poziom życia w republice był znacznie wyższy niż w innych częściach ZSRR³¹.

Wraz z końcem lat 80. XX w. i nastaniem w ZSRR pierestrojki i głośności, wśród narodów Kaukazu i Azji Środkowej zaczęły narastać tendencje separatystyczne i nastroje nacjonalistyczne. Znaczna ilość Ormian w ZSRR zamieszkiwała poza granicami swojego kraju (38% w 1970 r.³²); szczególnie licznie w sąsiednich republikach. W 1970 r. w Azerbejdżańskiej SRR było ich 484 tys. (9,4% ludności kraju); ok. 25%

²⁸ Utworzenie Wielkiej Armenii (jak też niepodległego Kurdystanu) zakładał projekt Prezydenta USA Wilsona. J. Bañbor, J. Berny, D. Kuziel, op.cit., s. 65–68; D. Kołodziejczyk, op.cit., s. 102–106.

²⁹ M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 239–249, 292–293; A. Chodubski, *Swoistość przemian kulturalnych na Zakaukaziu po I wojnie światowej*, [w:] *Swoistości cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, Toruń 1999, s. 149–155.

³⁰ *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1965*, Warszawa 1967, s. 26; M. Zakrzewska-Dubasowa, op.cit., s. 250–251, 271–273, 293; *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1981*, Warszawa 1982, s. 50.

³¹ *Sytuacja gospodarcza i warunki dostępu do rynku Armenii*, „Rynek Wschodni – Partnerzy” 2005, nr 3, s. 4.

³² A. Maryański, *Związek Radziecki. Zarys geografii ekonomicznej regionów*, Warszawa 1979, s. 60.

skupiało się w Górskim Karabachu, gdzie stanowili 85% mieszkańców; Ormianami było 16% ludności aglomeracji Baku³³. W 1989 r. w Gruzińskiej SRR mieszkało 437 tys. Ormian (8,1% ludności kraju)³⁴; największe skupisko tworzyli w Dżawachetii, regionie graniczącym z Armenią (ok. 90% ludności³⁵); zamieszkiwali też w znacznej ilości w stolicy Tbilisi oraz w Abchazji.

Wobec wzmagającej się w Azerbejdżanie nieprzychylności czynników oficjalnych wobec Ormian i narastającego konfliktu narodowościowego, pod koniec 1987 r. w Górskim Karabachu zaczął organizować się ormiański ruch społeczny popierający dążenia zjednoczeniowe tego regionu z Armenią; w obu republikach organizowano strajki, wiece i manifestacje³⁶. 20 lutego 1988 r. Rada Deputowanych Ludowych Okręgu Autonomicznego Górskiego Karabachu (OAGK) oficjalnie zwróciła się do Rad Najwyższych ZSRR, Armenii i Azerbejdżanu, o przyłączenie regionu do Armenii. Wniosek został odrzucony zarówno przez Rady Azerbejdżanu, jak i ZSRR, a dążenia zagrażające jedności republiki zdecydowano się stłumić represjami. W dniach 26–28 lutego 1988 r. doszło do pogromu ludności ormiańskiej w mieście Sumgait (w pobliżu Baku), a następnie do prześladowań też w innych miejscowościach; Ormianie tworzyli oddziały samoobrony, a na tereny Armeńskiej SRR zaczęli przybywać uchodźcy³⁷. Wobec tych wydarzeń przedstawiciele OAGK 12 lipca 1988 r. samodzielnie proklamowali oderwanie od Azerbejdżańskiej SRR i zjednoczenie z Armeńską SRR.

Wydarzenia te, jak też brak na nie reakcji ze strony władz ZSRR, wywołały gwałtowny odzew w Armenii. Na fali demonstracji i protestów podejmowanych w celu ochrony konstytucyjnych praw Ormian w Górskim Karabachu ukształtował się Komitet Karabach (*Arcachian Szarżman*). Pod koniec 1988 r. Komitet Karabach był już istotną siłą polityczną posiadającą duże poparcie społeczne w Armeńskiej SRR. Był on

³³ Ibidem, s. 60, 377, 379–380. Na początku XX w. Ormianie stanowili też większość mieszkańców w Nachiczewanie, regionie wchodzącym w skład I Republiki Armenii. Po jej upadku został on przekazany przez władze radzieckie pod jurysdykcję Azerbejdżanowi. Region uzyskał status republiki autonomicznej z azerskim zarządem. Sowiecka polityka ludnościowa z lat 20. i 30. XX w. sprawiła, iż zarówno w Nachiczewanie, jak i Karabachu przymusowo osiedlano półkoczowniczą ludność azerskiego pochodzenia. W 1926 r. w Nachiczewańskiej Republice Autonomicznej Ormianie stanowili jedynie 10% ogółu mieszkańców, a w 1979 r. już tylko 1,4% J. Bańbor, J. Berny, D. Kuziel, op.cit., s. 65–68.

³⁴ *Statistical Yearbook of Georgia, 2007*, Tbilisi 2008, s. 22.

³⁵ A. Kuchianidze, *The Armenian and Azeri Communities in Georgia: On Georgia's Nationalities and Foreign Policies*, [w:] *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*, red. B. Coppieters, A. Zverev, D. Trenin, London 1998, s. 121. Wg spisu powszechnego z 2002 r. w prowincji Samcche-Dżawachetia było 113 tys. Ormian, co stanowiło 54% jego mieszkańców. *Population Census 2002*, Statistical Georgia, www.statistics.ge, odczyt z dn. 10.07.2008.

³⁶ J. Bańbor, J. Berny, D. Kuziel, op.cit., s. 65–68; G. Górný, *Nie o taką Armenię walczyliśmy*, „Rzeczpospolita” 09.01.1995, s. 24.

³⁷ *Co wydarzyło się w Armenii? Wybór z ormiańskiej publikacji niezależnej*, Warszawa 1989, zeszyt 1, s. 3–12, 41–55; G. Pomeranc, *Nim przyjdzie szewska pasja...*, „Gazeta Wyborcza” 23–24.01.1993, s. 16.

postrzegany przez władze ZSRR jako zagrożenie dla siniejącego ładu politycznego, wobec czego podjęto różnorodne działania w celu jego osłabienia, m.in. w grudniu 1988 r. aresztowano i przewieziono do Moskwy 12 przywódców Komitetu, w tym Lewona Ter-Petrosjana, przyszłego prezydenta. W maju 1989 r. pod wpływem nacisków opinii publicznej zostali jednak zwolnieni i w atmosferze tryumfu powrócili do kraju³⁸.

Pomimo nacisków czynników oficjalnych ZSRR 1 grudnia 1989 r. parlamenty Armeńskiej SRR oraz OAGK ogłosiły w porozumieniu ponowne zjednoczenie Armenii i Górskiego Karabachu. Reakcją Azerbejdżanu było zamknięcie na początku 1990 r. granic z Armenią i odcięcie dostaw energii. Decyzja ta spowodowała znaczne trudności ekonomiczne w Armenii.

Wzrost napięcia między republikami wywołał wystąpienia antyormiańskie w Baku³⁹. W Moskwie wykorzystano je jako pretekst do wprowadzenia 15 stycznia 1990 r. stanu wyjątkowego w Azerbejdżanie i skierowania do rejonów konfliktu wojsk radzieckich. W Górskim Karabachu rozgorzały walki pomiędzy ormiańskimi partyzantami a siłami azerskimi i radzieckimi, które przekształciły się w wojnę domową.

W kwietniu 1991 r. w Armeńskiej SRR znacjonalizowano majątek tamtejszej partii komunistycznej. Michał Gorbaczow, pragnąc ratować rozpadające się imperium, doprowadził w Nowo-Ogariowie do wstępnego porozumienia w sprawie przekształcenia ZSRR w luźno powiązane państwo federacyjne. W lipcu do porozumienia przystąpiła też Armenia, jednakże próba przejęcia władzy w ZSRR w sierpniu 1991 r. (tzw. pucz moskiewski), osłabiła pozycję Gorbaczowa i w konsekwencji zaprzepaściła dotychczasowe działania. Wobec słabości Moskwy Rada Najwyższa Azerbejdżanu podjęła 30 sierpnia 1991 r. uchwałę o reaktywowaniu niepodległości państwowej Republiki Azerbejdżańskiej. 2 września 1991 r. na posiedzeniu rad OAGK wszystkich szczebli zdecydowano o utworzeniu w ramach ZSRR Republiki Górskiego Karabachu. W Armeńskiej SRR w referendum 21 września 1991 r. Ormianie opowiedzieli się za niepodległością i oddzieleniem od ZSRR⁴⁰.

Armenia wraz z proklamowaniem niepodległości wkroczyła na drogę budownictwa nowej rzeczywistości ustrojowej. Utworzono republikę parlamentarną o modelu prezydenckim, z jednoizbowym parlamentem wybieranym co pięć lat. W symbolicznie nawiązano do pierwszej republiki z lat 20. XX w.

³⁸ J. Wróbel, *Górny Karabach*, [w:] *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny. Perspektywy uregulowania. Konsekwencje*, Ośrodek Studiów Wschodnich, czerwiec 2003, uxa.osw.waw.pl, odczyt z dn. 09.09.2003; W. Jagielski, *Stan absolutnie wyjątkowy*, „Gazeta Wyborcza” 31.03.1992, s. 8.

³⁹ *Pogrom w Azerbejdżanie*, „Gazeta Wyborcza” 16.01.1989, s. 1; *Polityczna figura*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „WEEKEND” 10.01.1992, s. 19.

⁴⁰ T. Marciniak, P. Nieczuja-Ostrowski, *Położenie międzynarodowe Armenii: uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, red. K. Iwańczuk i T. Kapuśniak, Lublin 2008, s. 75–77.

Obraz geopolitycznego położenia Armenii po 1991 r.

Republika Armenii sytuuje się na północno-wschodnim skraju Wyżyny Armeńskiej i w górach Kaukazu. Obecnie zalicza się ją powszechnie do krajów Południowego Kaukazu lub zakaukaskich (używając terminologii rosyjskiej). Jest krajem o charakterze górskim; tereny położone powyżej tysiąca metrów n.p.m. zajmują ok. 90 proc.⁴¹

Armenia jest najmniejszym i najmniej licznym państwem w regionie. Jej obszar wynosi 28 900 km², a jej ludność w 2010 r. liczyła ok. 3 mln⁴² mieszkańców. W prawie trzy razy większej Republice Azerbejdżańskiej ludność liczy niespełna 8 mln, a w dwa razy większej Gruzji – ok. 4,5 mln. Pozostałe dwa państwa sąsiedzkie, Turcja i Iran, liczą odpowiednio 77 mln i 76 mln mieszkańców.

Współcześnie większość Ormian żyje poza granicami kraju (ok. 4–5 mln). Największa diaspora ormiańska znajduje się w zachodniej części Azji. Zamieszkują w znacznej ilości w takich krajach, jak Iran (ok. 200 tys.), Liban (170 tys.), Syria (150 tys.), Irak (20 tys.), Kuwejt (10 tys.). Liczna diaspora znajduje się też w Europie. Największymi jej ośrodkami są: Francja (250 tys.) i Ukraina (ok. 100 tys.). Duże skupiska istnieją na Bałkanach: w Bułgarii (ok. 25 tys.), Grecji (ok. 15 tys.), Rumunii (ok. ponad 6 tys.); a także w Holandii, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Włoszech. Wielu Ormian osiedliło się w Rosji; w 1989 r. zamieszkiwało ich tam ponad 530 tys. W wyniku licznej emigracji w latach 90. XX w. i na początku XXI w. ich liczba powiększyła się ok. dwukrotnie. Jeden z największych ośrodków diaspory istnieje w USA. Szacuje się, że liczy ona 650 tys. Ormian. Licznie zamieszkują Ormianie w Kanadzie, ok. 70 tys. Ormiańskie skupiska powstały także na innych kontynentach, w Australii i w Ameryce Południowej – największe w Argentynie, Chile i Urugwaju⁴³.

Armenia bezpośrednio sąsiaduje z czterema państwami: Azerbejdżanem, Gruzją, Iranem, Turcją. Najdłuższą granicę posiada z Azerbejdżanem – 787 km (w tym 221

⁴¹ *Sowietskij Sojuz. Armenija*, red. A.B. Bagdasarjan, Moskwa 1966, s. 21.

⁴² Prezentuje się dane w przybliżeniu, z powodu różnic w źródłach i braku wiarygodnej aktualizacji. *Encyklopedia PWN* (encyklopedia.pwn.pl, 22.07.2010); CIA – The World Factbook, serwis internetowy The Central Intelligence Agency, www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html, odczyt z dn. 22.07.2010; *Statistical Yearbook of Armenia, 1995–2010*, National Statistical Service of Republic of Armenia – oficjalna strona internetowa (www.armstat.am), odczyt z dn. 22.07.2010.

⁴³ A. Bakalian, *Armenian Americans: From Being to Feeling Armenians*, New Brunswick–New York 1992, s. 9–13, 181; *Encyklopedia geograficzna świata*, t. 6: *Azja*, Kraków 1998, s. 593; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000, s. 17–18; M. Rzepka, *Sytuacja Ormian we współczesnym Iranie (Teheran, Azerbejdżan irański)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2003, nr 32/33, s. 47–57; A. Chodubski, *Ormianie jako diasporalna...*, s. 66–7; *Międzynarodnój migracja 1997–2008*, Federal’na Służba Gosudarstwiennoj Statistiki, www.gks.ru, odczyt z dn. 25.07.2010; *Wsjerosijskaja perepis naselenija 2002 goda*, www.gks.ru, odczyt z dn. 25.07.2010; *State Statistics Committee of Ukraine, All-Ukrainian population census 2001*, www.ukrcensus.gov.ua, odczyt z dn. 25.05.2010.

km z podległą mu Nachiczewańską Republiką Autonomiczną); drugą co do długości z Turcją – 268 km; odcinek granicy z Gruzją wynosi 164 km; najkrótszy jest z Iranem – 35 km.

Pod względem etnicznym Armenia jest krajem jednolitym narodowościowo. W 1970 roku Ormianie stanowili 89% populacji, Azerowie 5,9 proc., Rosjanie 2,7%, Kurdowie 1,5%, a inne nacje niecały procent⁴⁴. Po 1988 r. udział mniejszości narodowych w Armenii uległ zmniejszeniu. Według spisu narodowego z 2001 r. Ormianie stanowili ponad 97%, Jezydzi i Rosjanie po ok. 1%⁴⁵.

Również pod względem wyznaniowym Armenia jest krajem jednolitym: 94,7% ludności Armenii należy do Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, 4% stanowią członkowie innych Kościołów chrześcijańskich, zaś wyznawcy innych religii 1,3%⁴⁶.

W miastach mieszka większa część ludności Armenii – 64%; w 2005 r. był tam największy odsetek ludności miejskiej z trzech republik południowokaukaskich; w Gruzji 52,6%, zaś w Azerbejdżanie 51,8%⁴⁷.

Na początku lat 90. XX w. Armenia wkroczyła na drogę budownictwa nowej rzeczywistości ustrojowej w trudnych warunkach politycznych i gospodarczych. W końcu lat 80. ujawnił się kryzys gospodarczy; przyczyniło się do niego trzęsienie ziemi, które w grudniu 1988 r. zniszczyło znaczną część infrastruktury północnej części republiki, m.in. w wyniku uszkodzeń wyłączono elektrownię atomową. Spowodowany tym niedobór energii pogłębił spadek produkcji przemysłowej. Znaczne nakłady finansowe przeznaczone na odbudowę zahamowały restrukturyzację gospodarki. Sytuacja ekonomiczna kraju uległa dalszemu pogorszeniu w wyniku konfliktu pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem o Okręg Autonomiczny Górskiego Karabachu.

Swoistość gospodarczą Armenii w istotnym stopniu zdeterminowały warunki przyrodnicze. Współcześnie pod uprawę nadaje się 15% powierzchni kraju⁴⁸. Rolnictwo może rozwijać się dzięki dobrze rozwiniętemu systemowi irygacyjnemu; kraj cechuje się wysokim poziomem zarządzania zasobami wodnymi. Współcześnie największe znaczenie w gospodarce narodowej ma przemysł. Wobec braku naturalnych zasobów paliw kopalnianych do pozyskania energii w znacznym stopniu stosuje się energię atomową oraz liczne hydroelektrownie. Istotna część surowców energetycznych jest eksportowana, przede wszystkim z Rosji. W kraju wytwarza się dużą ilość

⁴⁴ *Związek Radziecki. Przyroda, człowiek, gospodarka*, Warszawa 1972, s. 298.

⁴⁵ Population Census 2001, National Statistical Service of Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.07.2010.

⁴⁶ CIA, *The World Factbook*, archiwum 2000–2010.

⁴⁷ *Demographic Yearbook 2008*, United Nations – Statistics Division Demographic and Social Statistics, strona oficjalna, www.un.org, odczyt z dn. 22.07.2010.

⁴⁸ Porównując w Polsce grunty orne w 2009 r. zajmowały ponad 38% powierzchni kraju. *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

energii elektrycznej; w 2009 r. jej produkcja osiągnęła poziom 5671 mln kWh, zaś zużycie krajowe wynosiło 5626 mln kWh; 44% elektryczności pochodziło z energii nuklearnej, 35 proc. z hydroelektrowni, 20% z przetworzenia paliw kopalnianych⁴⁹.

O polityce zagranicznej Armenii i stosunkach zewnętrznych w równej mierze decyduje sytuacja, jaka ukształtowała się w okresie dążenia do niepodległości na przełomie lat 80. i 90. XX w., jak i aspekty historyczne, zaszczości dziejowe, związki cywilizacyjne i kulturowe z innymi narodami.

Na relacjach z państwami regionu zaważył przede wszystkim konflikt karabaski. Armenia aktywnie wspierała dążenia separatystyczne Górskiego Karabachu, nie tylko w sferze dyplomacji; liczni Ormianie z kraju zasilali szeregi walczących partyzantów karabaskich, przez Armenię docierały rosyjskie dostawy broni. Wsparcie to stało się jedną z przyczyn sukcesów wojsk Karabachu na froncie w pierwszej połowie 1992 r., które przeszły do ofensywy i zajęły obszary azerbejdżańskie położone pomiędzy Karabachem a Armenią; równocześnie doszło do wymiany ognia na pograniczu armeńsko-nachiczewańskim. Wydarzenia te wywołały zaniepokojenie południowych sąsiadów Armenii: Iranu i Turcji, popierających stronę azerbejdżańską, które zdecydowały się na podjęcie politycznych nacisków wobec Armenii⁵⁰. Wobec kolejnych sukcesów ofensywy karabaskiej na terytoria azerbejdżańskie w początku 1993 r. oraz ponownych incydentów na granicy z Nachiczewanem, Turcja zdecydowała się w kwietniu 1993 r. na nałożenie embarga i zamknięcie granicy z Armenią⁵¹.

Konflikt z Azerbejdżanem spowodował znaczne trudności ekonomiczne w Armenii; przestał istnieć dotychczasowy system gospodarczy, działający na zasadach współzależności i kooperacji ekonomicznej radzieckich republik. W ramach ZSRR poprzez Azerbejdżan docierało do niej 85% surowców, przede wszystkim paliw; pozostałe 15% przez Gruzję. Większość państwowych przedsiębiorstw przestała funkcjonować albo w wyniku braku surowców do produkcji, albo utraty rynków zbytu⁵². W kraju brakowało żywności, gazu i paliw, pojawił się niedobór wody. W 1992 r. rząd wpro-

⁴⁹ Dla porównania w 2005 r. jej produkcja wyniosła 6317 mln kWh, zaś zużycie krajowe 4374 mln kWh; 42% elektryczności pochodziło z przetworzenia paliw kopalnianych, 31% z energii nuklearnej, 27% z hydroelektrowni. *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

⁵⁰ M. Rybarczyk, *Korytarz do świętej wojny*, „Gazeta Wyborcza” 20.05.1992, s. 6; M. Rapacki, *Kaukaski kocioł bliski wybuchu*, „Gazeta Wyborcza” 21.05.1992, s. 7.

⁵¹ T. Marciniak, P. Nieczuja-Ostrowski, *Położenie międzynarodowe Armenii...*, s. 75–80.

⁵² Wstrzymane dostawy elektryczności, gazu i ropy unieruchomiły 80% armeńskiego przemysłu. Udział handlu wewnątrz ZSRR w PKB wynosił w 1990 r. 21% W 1992 r. średnia pensja była równa wartości 50 USD. Produkt narodowy brutto na jedną osobę w 1990 r. wynosił 1200 USD, w 1994 r. spadł do poziomu 680 USD; do 1998 r. nie osiągnął on poziomu z przed wojny z Azerbejdżanem. Inflacja w 1993 r. wyniosła 10 896%. *Leksykon państw świata '94/95*, Warszawa 1994, s. 45; *Encyklopedia geograficzna świata. Azja*, t. 6, s. 214; S. Fischer, R. Sahay, *Gospodarki transformacji po dziesięciu latach*, [w:] *Po dziesięciu latach – transformacja i rozwój w krajach postkomunistycznych*, red. J. Neneman, Warszawa 2000, s. 28, 36, 47.

wadził racjonowanie żywności oraz reglamentację dostaw prądu⁵³. Równocześnie w wyniku trwającej w Gruzji wojny domowej ujawniły się trudności w dostarczaniu przez ten kraj pomocy i zaopatrzenia. W wyniku sabotażu zostały przerwane połączenia kolejowe z czarnomorskimi portami w Poti i Batumi; gazociąg z Rosji prowadzący przez Gruzję został uszkodzony przez terrorystów. W listopadzie 1993 r. dostawy prądu dla mieszkańców zostały ograniczone do jednej godziny w ciągu doby⁵⁴. Armenia nie mogła być zaopatrywana również przez granicę z Iranem, gdyż przejście graniczne na rzece Araks nie było dostosowane dla ciężkiego transportu. Zaopatrzenie i pomoc humanitarna odbywały się więc drogą lotniczą⁵⁵.

W marcu 1992 r. utworzono pod przewodnictwem Moskwy tzw. Mińską Grupę KBWE⁵⁶ mającą na celu doprowadzić do zakończenia konfliktu. Wobec pogłębiających się trudności wewnętrznych władze armeńskie ujawniły dążenie do szybkiego zakończenia konfliktu. Zaznaczyły się jednak istotne różnice w stanowiskach trzech stron: Armenii, Azerbejdżanu i Górskiego Karabachu, które uniemożliwiały zawarcie porozumienia; generalnie Armenia zgadzała się na przerwanie walk i wycofanie wojsk ormiańskich z zajętych terenów azerbejdżańskich, jednakże strona karabaska sprzeciwiała się temu, uznając, że nie ma wypracowanych dostatecznych gwarancji bezpieczeństwa dla ludności cywilnej. Prowadzone w 1993 r. negocjacje ujawniły rzeczywistą gotowość walczących stron do podjęcia rozmów, m.in. Azerbejdżan po raz pierwszy uznał Górski Karabach za walczącą stronę⁵⁷. Rozmowy i rozejmy były jednak wielokrotnie przerywane. W połowie maja 1994 r. doszło do trwałego zawieszenia walk i kolejnego rozejmu podpisanego przez ministrów obrony trzech zaangażowanych stron (Armenii, Azerbejdżanu i Górskiego Karabachu), inspirowanego przez stronę rosyjską. Został on wzmocniony układem pokojowym podpisanym 30 sierpnia 1994 r. przez Prezydenta Azerbejdżanu Hejdara Alijewa i Prezydenta Armenii Lewona Ter-Petrosjana. W latach 1988–1994 w wyniku działań wojennych w Górskim Karabachu zginęło ok. 16 tys. ludzi⁵⁸.

⁵³ W. Jagielski, *Stan absolutnie wyjątkowy*, „Gazeta Wyborcza” 31.03.1992, s. 8; J. Wróbel, *Górny Karabach...*; G. Górny, *Erewan – miasto w ciemnościach*, „Rzeczpospolita” 06.10.1994, s. 26.

⁵⁴ W. Jagielski, *Stan absolutnie wyjątkowy...*, s. 8; *Lenin zamiast ropy*, „Gazeta Wyborcza” 29.01.1993, s. 8; W. Dudkiewicz, *Zapomniany kraj*, „Gazeta Wyborcza” 12.02.1993, s. 9; *Eduard zwycięzca*, „Gazeta Wyborcza” 21.10.1993 s. 1.

⁵⁵ G. Górny, *Erewan – miasto w ciemnościach*, s. 26; *Leksykon państw świata '94/95*, s. 45–47; J. Butejkis, *Reformy mimo blokady*, „Rzeczpospolita” 14.05.1996, s. 7.

⁵⁶ 6 grudnia 1994 r. Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) przekształciła się w Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE).

⁵⁷ *Leksykon...*, s. 47; *Ziemia za pokój*, „Gazeta Wyborcza” 30.10.–01.11.1993, s. 9; W. Jagielski, *Masakra w Karabachu*, „Gazeta Wyborcza” 14.12.1993, s. 9; *Czy Karabach będzie wyspą*, „Gazeta Wyborcza” 23.12.1993, s. 7; M. Tryc-Ostrowska, *Zaostrzenie walk o Górski Karabach*, „Rzeczpospolita” 17.01.1994, s. 21.

⁵⁸ *Leksykon...*, s. 45; *W Karabachu wojna*, „Gazeta Wyborcza” 06.05.1994, s. 6; *Wraca pokój – idą Rosjanie*, „Gazeta Wyborcza” 17.05.1994, s. 6.

Konflikt karabaski dotychczas nie znalazł rozwiązania, a jego strony pozostają w swego rodzaju stanie zawieszenia. Górski Karabach oficjalnie utrzymuje stanowisko zachowania pełnej niezależności i niepodległości, którą proklamowano 6 stycznia 1992 r. 10 grudnia 2006 r. przyjęto w referendum nową konstytucję, w której zapisano, iż Republika Górskiego Karabachu (RGK) jest państwem suwerennym i demokratycznym. Nie została ona jednak uznana przez żadne państwo, nawet przez rząd Armenii. Obszar RGK obejmuje 4400 km²; jednak pod kontrolą jego sił zbrojnych znajduje się łącznie ok. 1/5 terytorium Azerbejdżanu⁵⁹. Jej ludność w 2005 r. wynosiła ok. 140 tys.; w tym ok. 95% stanowili Ormianie. Ustrój Górskiego Karabachu ukształtowany został na wzorach współczesnych, suwerennych republik demokratycznych, tj. posiada odrębny, jednoizbowy parlament, prezydenta jako głowę państwa i rząd z premierem na czele, przy czym należy nadmienić, iż ukształtował się tam prezydencki model sprawowania władzy⁶⁰. RGK posiada też dobrze zorganizowaną armię, zauważa się przy tym, iż wojsko jest zdecydowaną elitą i często to minister obrony jest główną postacią w państwie. W rzeczywistości związki z Armenią są bardzo ścisłe; funkcjonuje swobodny przepływ ludzi i towarów. Bez jej pomocy gospodarczej i energetycznej Górski Karabach nie mógłby utrzymać niezależności.

Azerbejdżan nie uznaje niepodległości i odrębności politycznej Górskiego Karabachu, jednak nie posiada wystarczającego potencjału militarnego na jego ponowne podporządkowanie. Od czasu zawarcia rozejmu strona azerbejdżańska koncentruje się na działaniach zmierzających do rozwiązania problemu karabaskiego poprzez możliwe naciski polityczne mocarstw lub organizacji międzynarodowych; prowadzi się działania w celu uznania przez nie integralności terytorialnej Azerbejdżanu, prawa azerskich uchodźców do powrotu do Karabachu oraz wycofania armeńskich wojsk z regionu. W działaniach tych jako atut wykorzystuje się posiadanie potencjału naftowego; wobec nieprzychylnych stanowisk lub decyzji grozi się rewizją stosunków międzypaństwowych.

Armenia oficjalnie deklaruje gotowość przyjęcia wszelkich rozwiązań, swoją decyzję uzależniając jednak od akceptacji przez RGK. Za jedyny możliwy sposób rozwiązania konfliktu przyjmuje się rozmowy pokojowe; podejmuje się działania na rzecz „właściwego zrozumienia przez społeczność międzynarodową istoty konfliktu”⁶¹. Równocześnie uznaje się gwarantem bezpieczeństwa Górskiego Karabachu.

⁵⁹ J. Bañbor, J. Berny, D. Kuziel, op.cit., s. 75–84; *Leksykon...*, s. 45.

⁶⁰ Zarówno prezydent, jak i parlament wybierani są na pięcioletnią kadencję. *Nagorno-Karabakhskaja Respublika. Put' k wieršinam*, Ministerstwo Inostrannyh Del Nagorno-Karabakhskoj Respubliki, Stepanakert 2001, s. 9, 117–130; *Republic of Nagorno-Karabakh. Process of State Building at the Crossroad of Centuries*, „Institute of Political Research” SNCO, Yerevan 2009, s. 42–47.

⁶¹ *Rezolucja parlamentu Armenii w sprawie uregulowania konfliktu karabaskiego*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 30 kwietnia 2008, www.osw.waw.pl, odczyt z dn. 10.06.2008.

Na pograniczu karabasko-azerbejdzańskim utrzymywany jest rozejm, co jakiś czas zdarzają się drobne starcia i wymiana ognia, niosące ofiary w ludziach⁶², jak też powracanie Azerbejdżanu do wojennej retoryki. Ewentualne rozpoczęcie ponownych działań zbrojnych wszystkie strony konfliktu postrzegają jako obciążone dużym ryzykiem politycznym, zarówno w skali państwowej, jak i międzynarodowej. Istniejący stan rzeczy określa się jako karabaski pat⁶³.

W konsekwencji konfliktu, w kaukaskim układzie geopolitycznym w latach 90. XX w., Armenia stała się państwem w znacznym stopniu politycznie wyalienowanym. Granice z Azerbejdżanem i Turcją zostały zamknięte (łącznie stanowią one ok. 84% całej długości granic Armenii). Turcja w polityce na Kaukazie opowiada się po stronie Azerbejdżanu, odwołując się do związków kulturowych; zwraca się uwagę na pokrewieństwo etniczne turecko-azerskie, Azerów uważa się za „bratni naród”. Uznaje się ją za gwaranta nienaruszalności terytorialnej Azerbejdżanu⁶⁴. Trudności w relacjach z Turcją spowodowane są też kwestią ludobójstwa Ormian przez Turków w 1915 r., którego to państwo nie uznaje, a którego uznania domaga się Armenia. Do tego zagadnienia władze w Ankarze podchodzą „emocjonalnie”, tj. wobec państw uznających ludobójstwo podejmuje się różnorodne formy nacisku, stosuje sankcje dyplomatyczne i ekonomiczne, nie dopuszcza się też do dyskusji publicznej o tej kwestii wewnątrz państwa.

Od 2008 r. nowo urzędujący Prezydent Armenii Serż Sargsjan podjął się próby normalizacji relacji z Turcją i nawiązania stosunków dyplomatycznych bez warunków wstępnych⁶⁵. Ocenia się, że nie bez wpływu na to pozostawały istotne trudności komunikacyjne dla Armenii wywołane działaniami wojennymi w Gruzji 7–16 sierpnia 2008 r.⁶⁶, jak i niewątpliwie fakt wzrastającego udziału tego kraju w imporcie Armenii;

⁶² Np. na przełomie sierpnia i września 2010 r., kiedy w wymianie ognia i działaniach na granicy zginęło ok. 10 osób.

⁶³ J. Butejkis, *Armenia-Azerbejdżan: koniec wojny o Górski Karabach?*, „Rzeczpospolita” 10.08.1994, s. 25; W. Jagielski, *Zamrożona wojna*, „Gazeta Wyborcza” 16.05.1995, s. 8.

⁶⁴ 16 sierpnia 2010 r. w Baku Prezydenci Azerbejdżanu i Turcji podpisali układ o partnerstwie strategicznym i wzajemnej pomocy między państwami.

⁶⁵ W roku tym doszło do historycznej wizyty w stosunkach między obydwojoma państwami. 6 września na zaproszenie Prezydenta Armenii Serża Sargsjana, przybył do Armenii na mecz piłki nożnej między reprezentacjami obu krajów Prezydent Turcji Abdullah Gül. 7 maja 2009 r. prezydenci spotkali się też podczas wizyty w Pradze w Czechach. Doszło też do spotkań na szczeblu ministerialnym. 14 października 2009 r. w ramach „koleżeńskej” rewizyty, Prezydent Armenii odwiedził Bursę w Turcji w celu obejrzenia meczu piłki nożnej między Armenią i Turcją. *News and events, The President of the Republic of Armenia*, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 15.01.2011. Por. *Statement of President Sargsyan at the annual gathering of the MFA senior executive staff and Heads of the Armenian Embassies and Consulates abroad*, 01.09.2009, The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 15.01.2011.

⁶⁶ W związku z konfliktem Gruzji z Osetią Południową i Federacją Rosyjską. Transport do Armenii (towarów i surowców, jak i w znacznej mierze ludzi) odbywa się przede wszystkim przez Gruzję.

w latach 2008 i 2009 osiągnął on czwartą w kolejności pozycję (odpowiednio 6,1% i 5,3%), podczas gdy w tym samym czasie udział w eksporcie zaczął się zmniejszać i spadł z 13. na 22. pozycję (tj. z 1,35% na 0,3%)⁶⁷. Pomimo podpisania przez prezydentów obu krajów (przy obecności i zaangażowaniu sekretarz USA Hilary Clinton) w Zurichu 10 października 2009 r. historycznych protokołów o nawiązaniu stosunków dwustronnych i otwarciu granicy, ich ratyfikacja przez parlamenty została zawieszona.

Również relacje Armenii z pozostałymi sąsiadami, Gruzją i Iranem, w początkowym okresie nie były dobre. W stosunkach z Gruzją ujawniła się wzajemna nieufność z powodu zadawnionych, wzajemnych roszczeń terytorialnych o region Lori na terenie Armenii oraz o Dżawachetię na terenie Gruzji; władze Gruzji obawiały się podobnych działań separatystycznych ormiańskiej ludności, jak w Górskim Karabachu⁶⁸. Południowy sąsiad, Iran, w konflikcie opowiedział się po stronie muzułmańskiego Azerbejdżanu.

W sytuacji politycznej jaka ukształtowała się na początku lat 90., Armenia obrała kurs na zbliżenie i ścisłą współpracę z Rosją, m.in. w związku z prozachodnim zwrotem w polityce Azerbejdżanu, szukając w niej protektora przeciw „muzułmańskiemu” zagrożeniu. 21 grudnia 1991 r. weszła na prawach członka-założyciela do Wspólnoty Niepodległych Państw⁶⁹. 15 maja 1992 r. w Taszkencie pomiędzy Armenią, Kazachstanem, Kirgizją, Rosją, Tadżykistanem i Uzbekistanem został podpisany Układ o bezpieczeństwie zbiorowym WNP. Rosję postrzega się jako gwaranta zachowania politycznego status quo w kwestii karabaskiej. Utrzymuje ona na terytorium Armenii znaczącą bazę wojskową⁷⁰, co stwarza swoiste poczucie bezpieczeństwa terytorialnego; jest głównym dostawcą uzbrojenia dla armeńskich sił zbrojnych. Jest ona też głównym dostawcą surowców energetycznych i partnerem gospodarczym Armenii. Rosja ma największy udział w imporcie Armenii (w 2009 r. 23,9%), a w latach 2007 i 2008 również w eksporcie (odpowiednio 17,5 proc. i 19,7%)⁷¹. Rosja, zainteresowana

⁶⁷ Pomimo zamkniętych granic wielu Ormian podróżuje do Turcji przez Gruzję prowadząc drobny handel, jak i w celach turystycznych.

⁶⁸ W. Jagielski, *Zamieszkać z wrogiem*, „Gazeta Wyborcza” 28.08.1992, s. 6; A. Kukhianidze, op.cit., s. 111–124; F. Evers, *Economic and Ethnopolitical Tension: The Exemple of the Region on Samtskhe-Javakheti in Georgia*, [w:] „European Yearbook of Minority Issues”, 2003/4, Vol. 3, Leiden–Boston 2005, s. 309–324.

⁶⁹ Wraz z Azerbejdżanem, Kazachstanem, Kirgistanem, Mołdawią, Tadżykistanem, Turkmenistanem i Uzbekistanem.

⁷⁰ Jest to 102. rosyjska baza wojskowa, usytuowana w mieście Giumri. W sierpniu 2010 r. przedłużono umowę między o stacjonowaniu w Armenii wojsk rosyjskich aż do 2044 r., zwiększając jednocześnie jej kompetencje militarne.

⁷¹ Udział Rosji w wymianie towarowej Armenii w ostatnich latach zwiększył się znacząco. W 2006 r. Rosja miała 12,3% udziału w eksporcie Armenii (3. miejsce). W 2009 r. było to 15,1 (2. miejsce). W imporcie Rosja zajmuje stale 1. miejsce: 2006 r. 13,9%, 2007 r. 22%, 2008 r. 19,2%. *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

utrzymaniem wpływów na Kaukazie Południowym, wykorzystuje silną pozycję wobec Armenii, wymuszając na niej liczne ustępstwa; rosyjskie koncerny elektroenergetyczne sprawują kontrolę nie tylko nad przesyłem gazu, ale też nad armeńską elektrownią atomową, największą w kraju Elektrociepłownią Razdańską, a nawet nad nowo powstałym (w latach 2007–2009) gazociągiem z Iranu⁷². Na arenie międzynarodowej postrzega się Armenię, jako głównego (obok Białorusi) sojusznika Rosji na obszarze b. ZSRR. W lutym 2008 r. oba kraje rozpoczęły współpracę w zakresie poszukiwań, wydobycia i przemysłowego przetwarzania uranu na obszarze Armenii⁷³. Ustępstwa ekonomiczne spotykają się w kraju z otwartą krytyką, jednak w obecnej rzeczywistości polityczno-ekonomicznej zmiana kursu na antyrosyjski (jak w przypadku Gruzji) jest mało prawdopodobna, zwłaszcza w najbliższym okresie po konflikcie rosyjsko-gruzińskim w sierpniu 2008 r. Armenia zachowała wówczas daleko idącą wstrzeźliwość, przekazując Prezydentowi Gruzji kondolencje w związku z licznymi ofiarami i wyrażając gotowość pomocy humanitarnej oraz otwarcia korytarza humanitarnego przez swoje terytorium, podkreślała strategiczne partnerstwo rosyjsko-armeńskie⁷⁴.

Wobec utrzymującego się zamknięcia granic z Azerbejdżanem i Turcją, jednym z priorytetów polityki zagranicznej Armenii stało się dążenia do zacieśnienia stosunków z Gruzją i Iranem.

Gruzja jest postrzegana jako jeden z partnerów strategicznych; przez nią docierają dostawy rosyjskich surowców energetycznych oraz prowadzą ważne szlaki tranzytowe do portów czarnomorskich, wobec czego aż ok. 70% handlu zagranicznego Armenii prowadzi przez ten kraj⁷⁵. Z uwagi na te uwarunkowania dąży się do utrzymywania z nią poprawnych stosunków, bez względu na sytuację polityczną czy interes mniejszości ormiańskiej w tym kraju. Gruzja ma znaczenie też jako partner gospodarczy; jest odbiorcą części nadwyżki elektryczności wytworzonej w Armenii; w 2006 r. zajmowała ona ósmą pozycję w eksporcie Armenii (5,5%), od 2007 r. zajmuje już piątą⁷⁶. Dąży się do zacieśnienia współpracy gospodarczej z sąsiadem i rozwoju wspólnych

⁷² *Gazprom przejmie kontrolę nad gazociągiem Iran-Armenia*, „Gazeta.pl” 06.04.2006, www.gazeta.pl, odczyt z dn. 10.07.2008.

⁷³ *Armenia i Rosja utworzyły joint venture do poszukiwania i wydobycia uranu*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 23.04.2008, www.osw.waw.pl, odczyt z dn. 10.06.2008.

⁷⁴ *President Serzh Sargsyan invited a meeting of the National Security Council*, 14.08.2008, The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 15.01.2011; *Today President Serzh Sargsyan sent a letter of condolences to the President of Georgia Mikhail Saakashvili. The letter states*, 14.08.2008, The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna.

⁷⁵ *President Serzh Sargsyan's speech at the meeting with the representatives of the Armenian-Belgian community*, 05.11.2008, The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 20.01.2010.

⁷⁶ W 2007 r. 7,6%, w 2008 r. 7,7%, w 2009 r. 7,4%. Udział Gruzji w imporcie Armenii plasuje się pod koniec drugiej dziesiątki (1,1–1,6%).

szlaków komunikacyjnych, co znajduje wyraz w budowie drogi łączącej Armenię (Giumri) z portami czarnomorskimi (Batumi). W kontaktach wzajemnych zauważa się, że istotne znaczenie mają spotkania nieoficjalne. Prezydent Robert Koczarian w czasie swojego urzędowania (1998–2008) odbył 5 wizyt do Gruzji, równocześnie prezydenci obydwu krajów ok. 14 razy spotkali się na rozmowach bilateralnych przy różnych okazjach podczas swoich podróży do innych krajów⁷⁷.

Oś zbliżenia z Iranem stanowią interesy gospodarcze obu krajów, wskazuje się przy tym na historyczne, wielowiekowe związki kulturowe i polityczne. Iran zajmuje stabilną, wysoką pozycję w pierwszej dziesiątce zarówno w eksporcie, jak i imporcie Armenii⁷⁸. Dywersyfikacja dostaw energii jest jednym z priorytetów w polityce międzynarodowej Armenii. Jedyną realną alternatywę stanowiły zasoby energetyczne Iranu. W drugiej połowie lat 90. nastąpiło polepszenie i zacieśnienie stosunków politycznych i ekonomicznych z Iranem. Za sukces tego zbliżenia uznaje się budowę gazociągu z Iranu do Armenii; pierwszy jego odcinek został oddany do użytku w marcu 2007 r., cały zaś uruchomiono w maju 2009 r. Dostawami gazu z Iranu przez Armenię zainteresowane są inne kraje energetycznie uzależnione od Rosji, m.in. Gruzja i Ukraina. Równocześnie inicjuje się inne wspólne przedsięwzięcia energetyczne, takie jak np. budowa dwóch hydroelektrowni na granicznej rzece Araks oraz budowa rafinerii ropy w Armenii, jak też komunikacyjne, tj. budowa linii kolejowej i autostrady łączącej oba kraje⁷⁹.

Ważne miejsce w polityce zagranicznej zajmują kraje europejskie oraz dążenie do udziału w europejskich strukturach politycznych, gospodarczych, kulturalnych. W relacjach wzajemnych podkreśla się silne związki kulturowo-cywilizacyjne; powszechnie uznaje się Ormian za naród z kręgu cywilizacji europejskiej⁸⁰. Społeczność i kraje europejskie zwykle ujawniają sympatie proormiańskie, ważną rolę pełni tu kwestia religii.

⁷⁷ Za prezydentury Serża Sargsjana tendencja ta wyraźnie osłabła. Od kwietnia 2008 r. do końca 2010 r. prezydenci spotykali się zaledwie trzy razy, tj. dwukrotnie podczas wzajemnych wizyt oficjalnych i raz podczas prywatnej wizyty Sargsjana w Gruzji (w dniach 28.02.2010–01.03.2010). Ministry of Foreign Affairs of Georgia, strona oficjalna, www.mfa.gov.ge, odczyt z dn. 09.02.2011; The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 10.02.2011.

⁷⁸ Udział Iranu w eksporcie Armenii w 2009 r. wyniósł 4,7% (9. miejsce), zaś w imporcie 4,9% (6. miejsce).

⁷⁹ *Ahmadineżad przyjechał do Armenii, by umacniać stosunki z sąsiadami*, „Gazeta.pl” 06.04. 2006, www.gazeta.pl, odczyt z dn. 10.07.2008; *Statement of President Sargsyan at the annual gathering of the MFA senior executive staff and Heads of the Armenian Embassies and Consulates abroad*, 01.09.2009, The President of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 10.02.2011.

⁸⁰ Uznawanie przynależności Ormian do wspólnoty narodów europejskich potwierdza udział reprezentacji Armenii w ważnych europejskich wydarzeniach kulturalnych i sportowych, m.in. w Festiwalu Piosenki Eurowizji od 2006 r., Mistrzostwach Europy w Piłce Nożnej, Wyborach Miss Europy.

W 1992 r. Armenia przystąpiła do Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Podejmuje się działania na rzecz zbliżenia z Unią Europejską. 17 stycznia 2001 r. Armenia wraz z Azerbejdżanem zostały przyjęte do Rady Europy. W czerwcu 2004 r. Rada UE zdecydowała o zaproszeniu Armenii (wraz z Gruzją i Azerbejdżanem) do udziału w Europejskiej Polityce Sąsiedztwa. W listopadzie 2006 r. przyjęto wspólny Plan Działania UE-Armenia (EU-Armenia Action Plan)⁸¹. W ostatnich latach zainteresowanie w Europie krajami Południowego Kaukazu wzrastało. Efektem tego stało się objęcie Armenii wraz z Azerbejdżanem, Gruzją, Mołdową i Ukrainą uruchomioną oficjalnie w maju 2009 r. inicjatywą Partnerstwa Wschodniego, uznaną za integralny element polityki Unii Europejskiej.

Armenia podejmuje wysiłki na rzecz uczestnictwa w ważnych organizacjach światowych oraz aktywnego uczestnictwa na polu międzynarodowym. W 1992 r. Armenia została członkiem ONZ. W 2003 r. przyjęto ją do Światowej Organizacji Handlu (WTO), m.in. w sierpniu 2005 r. podpisała Międzynarodową konwencję w sprawie zwalczania aktów terroryzmu jądrowego. Od lutego 2004 r. w Kosowie stacjonuje armeński kilkudziesięcioosobowy kontyngent wojskowy. W okresie od stycznia 2005 r. do października 2009 r. Armenia przyłączyła się do międzynarodowej misji stabilizacyjnej w Iraku (generalnie w zakresie rozminowywania, transportu i pomocy medycznej). W lutym 2010 r. skierowała kontyngent wojskowy do Afganistanu w ramach Międzynarodowych Sił Wsparcia Bezpieczeństwa (ISAF)⁸².

Ważnymi partnerami na obszarze Europy są takie kraje, jak Francja, Niemcy, Belgia, Holandia, Ukraina. Szczególną pozycję zajmuje Francja. W relacjach wzajemnych wskazuje się na związki historyczne i kulturowe oraz wielowiekową obecność Ormian we Francji; podkreśla się zasługi takiej osobistości, jak Charles Aznavour (ur. 1924 r.), wybitnego francuskiego piosenkarza ormiańskiego pochodzenia⁸³. Kraj ten był celem licznych wizyt przedstawicieli armeńskich władz; prezydent Robert Koczarian w czasie swojego urzędowania odwiedził go 11 razy⁸⁴. Francja jest jednym z trojga mediatorów w sprawie konfliktu karabaskiego. Władze Armenii przychylne są francuskim inwestycjom, m.in. dopuszczono do wykupu przez koncern Pernot-Ricard erywańskiej fabryki alkoholi, produkującej koniak „Ararat”, uznawany za jeden z narodowych symboli.

⁸¹ *Political and economic relations*, Delegation of the European Union to the Republic of Armenia, strona oficjalna, eeas.europa.eu/delegations/armenia/eu_armenia/political_relations/, odczyt z dn. 22.06.2011.

⁸² *International peacekeeping and security stabilization operations*, Ministry of Defence of the Republic of Armenia, strona oficjalna, www.mil.am, odczyt z dn. 10.04.2011.

⁸³ *Ministère des Affaires étrangères et européennes*, strona oficjalna, www.diplomatie.gouv.fr, odczyt z dn. 10.07.2008.

⁸⁴ *The President of the Republic of Armenia*, strona oficjalna, www.president.am, odczyt z dn. 10.06.2008.

Kraje europejskie są ważnymi partnerami handlowymi. Eksportuje się głównie do Niemiec, ale też istotny udział w eksporcie mają Holandia, Bułgaria, Belgia, Szwajcaria⁸⁵. Pod względem udziału w armeńskim imporcie znaczącym partnerem jest Ukraina, a dopiero w dalszej kolejności kraje zachodnioeuropejskie⁸⁶.

Pod względem współpracy wojskowej istotnym partnerem Armenii w Europie jest Grecja.

Od końca lat 90. XX w. zaczęto rozszerzać współpracę dyplomatyczną i gospodarczą z Polską⁸⁷. W relacjach wzajemnych wskazuje się na silne związki polsko-ormiańskie, kontakty między krajami w przeszłości, na wielowiekową obecność Ormian w Polsce oraz ich wkład w polską kulturę. Kraj ten postrzega się jako tradycyjnie przyjazny Ormianom i Armenii. W latach 90. XX w. osiedliło się w Polsce ok. 30–50 tys. Ormian⁸⁸. Współcześnie kraje te nie są istotnymi partnerami politycznymi i gospodarczymi; dla strony polskiej Armenia pozostaje jednym z najmniejszych partnerów handlowych spośród byłych republik ZSRR. Od 2004 r. zaznaczył się wzrost w obrotach handlowych pomiędzy krajami. Strona polska zainteresowana była rozwojem eksportu do Armenii, dążąc by jego wielkość była podobna, jak w przypadku innych krajów regionu o podobnej strukturze i porównywalnej chłonności rynku⁸⁹.

⁸⁵ W 2006 r. Niemcy miały największy udział w armeńskim eksporcie (15%); zaś z pozostałych krajów europejskich zwłaszcza Holandia (12,9% – co dało drugą pozycję w eksporcie), Belgia (11% – czwarta pozycja) i Szwajcaria (7,3% – szósta pozycja). W 2009 r. Niemcy również zajmowały pierwszą pozycję w eksporcie (16,2%), a z innych krajów europejskich głównie Bułgaria (8,5% – czwarta pozycja), Holandia (7,3% – szósta pozycja), Belgia (6,6% – siódma pozycja). *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

⁸⁶ W 2006 r. drugim największym partnerem była Ukraina (7,4%), czwartym Niemcy (6,6%), zaś piątym Belgia (5,5%). W 2009 r. Ukraina zajmowała trzecią pozycję (6,1%), wyprzedziły ją Chiny, zaś kraje zachodnioeuropejskie zostały zepchnięte na dalsze pozycje przez Turcję i Iran. W pierwszej dziedzinie znalazły się Niemcy (5,3%), Szwajcaria (3,7%), Włochy (3,4%). *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

⁸⁷ M.in. podpisano umowy dwustronne: 27 stycznia 1998 r. *Umowę o cywilnej komunikacji lotniczej*, 14 lipca 1999 r. *Umowę o współpracy w dziedzinie turystyki*, 14 sierpnia 1999 r. *Umowę o unikaniu podwójnego opodatkowania*. W lipcu 1999 r. w Polsce odbyła się wizyta Prezydenta Armenii Roberta Koczarianiana, któremu towarzyszyli przedstawiciele armeńskiego biznesu. We wrześniu 2000 r. z wizytą w Armenii przebywał wicepremier i minister gospodarki Janusz Steinhoff wraz z grupą polskich przedsiębiorców. W 2001 r. otwarto polską ambasadę w stolicy Armenii. Wraz z przystąpieniem Polski do UE (1 maja 2004 r.) polsko-ormiańskie stosunki dwustronne reguluje *Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy*.

⁸⁸ Por. Paweł Nieczuja-Ostrowski, *Emigracja ormiańska w Polsce na przełomie XX i XXI stulecia*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” (2010) nr 62/63, s. 15–27.

⁸⁹ Udział Polski w eksporcie Armenii wyniósł: w 2006 r. 0,8% (15. pozycja), w 2007 r. 0,6% (16. pozycja), w 2008 r. 0,5% (18.), w 2009 r. 0,1% (36.); zaś w imporcie: w latach 2006–2007 0,5% (odpowiednio 31. i 30. pozycja), w 2008 r. 0,7% (27. pozycja), w 2009 r. 1% (20.). W 2006 r. wielkość eksportu do Polski wyniosła 7,86 mln USD, w 2009 r. zaledwie 0,65 mln USD; zaś wielkość importu z Polski wyniosła odpowiednio 9,94 mln USD i 33,89 mln USD. *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011. Od 2001 r. do

Spośród krajów spoza obszaru euroazjatyckiego dużą uwagę poświęca się stosunkom ze Stanami Zjednoczonymi; są one jednym z mediatorów w sprawie konfliktu karabaskiego oraz ważnym partnerem gospodarczym⁹⁰. W Stanach Zjednoczonych zamieszkuje liczna ormiańska diaspora; charakteryzuje się ona wysokim poziomem zorganizowania (tworzy liczne instytucje kulturalne, gospodarcze, charytatywne); niektórzy jej przedstawiciele osiągnęli wysoki poziom zamożności, jak np. przedsiębiorca i miliarder Kirk Kerkorian (ur. 1917 r.)⁹¹.

Diaspora ormiańska na świecie stanowi swoiste zaplecze finansowe i polityczne Armenii; ma istotny wpływ na kierunki jej rozwoju i działań o charakterze międzynarodowym. Czynniki oficjalne Armenii przywiązują dużą wagę do społeczności ormiańskiej na obczyźnie; prezydent podczas podróży zagranicznych zwykle poświęca czas na spotkania z przedstawicielami lokalnej diaspory. W 2008 r. powołano Ministerstwo ds. Diaspory (funkcjonuje od 1 października 2008 r.). Diaspora utworzyła fundacje oraz instytucje w celu zorganizowanej pomocy ojczyźnie, tj. łagodzenia skutków trzęsienia ziemi w 1988 r., kryzysu ekonomicznego, jak też modernizacji kraju. Niektóre działają już ponad 100 lat, m.in. The Armenian General Benevolent Union (założona w 1906 r.) od 1991 r. do 2005 r. zainwestowała w kraju ok. 100 mln USD; Lincy Foundation (założona przez Kirka Kerkoriana w 1989 r.) w latach 2002–2003 przekazała władzom Armenii 177 mln USD, w 2006 r. 60 mln USD; Fund for Armenian Relief (założony w 1988 r.) do 2009 r. przeznaczył na pomoc humanitarną w Armenii ok. 265 mln USD⁹². Pomoc finansową przeznaczają się głównie na naprawę

2008 r. wielkość polskiego eksportu do Armenii wzrosła siedmiokrotnie (z 3,25 mln USD do 23,39 mln USD), zaś importu od 2003 r. do 2008 r. ponaddwudziestokrotnie (z 0,56 mln USD do 12,17 mln USD). Od 2009 r. zaznaczył się jednak wyraźny spadek w obrotach (z 35,56 mln USD w 2008 r. do 22,44 mln USD w 2009 r. i 22,99 mln USD w 2010 r. W ostatnich latach Polska eksportowała do Armenii głównie żywność, alkohole, wyroby tytoniowe, meble i ich części, chemikalia, maszyny i urządzenia. Eksport ten cechował się nadal dużym rozdrobnieniem i zróżnicowaniem, w przeciwieństwie do importu, który został zdominowany przez kauczuk syntetyczny i żelazomolibden. Oba kraje dążą do rozwijania współpracy gospodarczej, czego wyrazem jest Umowa o współpracy gospodarczej między Polską i Armenią, podpisana 12 marca 2010 r., ustanawiająca Polsko-Armeńską Międzyrządową Komisję ds. Współpracy Gospodarczej. *Współpraca gospodarcza Polska-Armenia*, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004, s. 6–8; *Projekt ustawy o ratyfikacji Konwencji między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Armenii w sprawie unikania podwójnego opodatkowania i zapobiegania uchylaniu się od opodatkowania od dochodu i majątku*, www.ks.gov.pl, odczyt z dn. 01.05.2007; *Informator ekonomiczny o krajach świata. Armenia*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, www.ms.gov.pl, odczyt z dn. 22.07.2010.

⁹⁰ W 2003 r. zajmowały one trzecią pozycję w eksporcie (8,2%) oraz piątą w imporcie Armenii (7,1%). W 2006 r. udział ten wynosił: w eksporcie 6,6% (7. miejsce) oraz imporcie 4,8% (8. miejsce), zaś w 2009 r. odpowiednio 9,4% (3. miejsce) i 3,6% (8. miejsce). *Statistical Yearbook of Armenia, 2010*, National Statistical Service of the Republic of Armenia, www.armstat.am, odczyt z dn. 22.06.2011.

⁹¹ *The 400 Richest Americans*, „Forbes.com”, www.forbes.com, odczyt z dn. 11.06.2008.

⁹² *2004–2005 Biennial Report*, Armenian General Benevolent Union, www.agbu.org, odczyt z dn. 01.11.2010; The Lincy Foundation, Institutions of Philanthropy, www.institutionsofphilanthropy.com, odczyt z dn. 01.07.2008; The Lincy Foundation, The Lincy Institute, lincyinstitute.unlv.edu, odczyt z dn.

i rozbudowę infrastruktury, projekty kulturalne, rozwój szkolnictwa, nowoczesne ośrodki medyczne. Diaspora podejmuje też działania w celu powszechnego uznania przez społeczność międzynarodową za fakt historyczny ludobójstwa Ormian w 1915 r.; w krajach osiedlenia organizuje się uroczystości rocznicowe, prowadzi działalność informacyjną w mediach, inicjuje konferencje; istotnym ich adresatem są politycy i czynnicy oficjalne.

Charakteryzując swoistość geopolityczną Armenii można sformułować uogólnienia:

1. Armenia położona jest w regionie Kaukazu, który uznaje się zarówno za granicę geograficzną pomiędzy Europą i Azją, jak i pogranicze cywilizacyjne pomiędzy Europą i Bliskim Wschodem. Region ten jest uznawany za jeden z najbardziej różnorodnych pod względem etnicznym na świecie. W jego obszarze przenikają się wpływy cywilizacji zachodniej i chrześcijańskiej oraz bliskowschodniej i muzułmańskiej. Ze względu na jego znaczenie komunikacyjne i wartościowe zasoby naturalne ścierają się tam interesy licznych państw, zwłaszcza Iranu, Rosji i Turcji, które ze względu na wielowiekowe związki polityczne i kulturowe, przyznają sobie prawo do swoistej zwierzchności nad regionem i dążą do uzyskania w jego obszarze jak największych wpływów.

2. Wobec niekorzystnego pod względem geopolitycznym położenia (tj. generalnie na nieurodzajnym obszarze górzystym, w otoczeniu liczniejszych i silniejszych narodów) Armenia w przeszłości wielokrotnie narażona była na wyniszczające ekonomicznie i populacyjnie najazdy i wojny oraz likwidację własnych, suwerennych struktur państwowych. Zauważa się ukształtowanie się w efekcie w ormiańskiej praktyce stosunków międzynarodowych, otwartości na podejmowanie (przyjmowanie) w okresie realnego zagrożenia terytorialnego (bytowego) sojuszu z silniejszym sąsiadem (mocarstwem), jako swoistym protektorem, za cenę częściowej zależności (politycznej, ekonomicznej). W istniejącym współcześnie układzie geopolitycznym w regionie, Armenia jako najmniejsze jego państwo, uzależnione od dostaw surowców z zewnątrz, zaangażowane w konflikt zbrojny na obszarze sąsiedniego Azerbejdżanu w celu obrony interesów zamieszkałych tam Ormian, za jedyne realnego sojusznika i gwaranta bezpieczeństwa militarnego i energetycznego uznaje Rosję. W związku z prozachodnią orientacją Azerbejdżanu i Gruzji oraz rozluźnieniem przez nie stosunków z Rosją, jest ona przychylna bliskiemu sojuszowi i popieraniu dążeń Armenii, jednakże sama realizuje politykę umacniania ekonomicznej i politycznej zależności tego kraju od siebie. Równocześnie Armenia orientuje się na bliskie związki z Europą, postrzegając ją

jako ważny ośrodek polityczno-gospodarczy oraz rozwoju cywilizacyjnego, uznając swoją przynależność do niego.

3. Istotny wpływ na sytuację międzynarodową Armenii ma liczna diaspora; duże skupiska Ormian w sąsiednich państwach są głównym powodem napięć i konfliktów pomiędzy nimi a Armenią. Równocześnie diaspora stanowi swoiste zaplecze polityczno-ekonomiczne oraz element kształtowania i wzmacniania więzi z krajami jej osiedlenia; podejmuje ona istotne działania przyczyniające się do poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej ojczyzny oraz wspierające na arenie międzynarodowej jej interesy i dążenia.